

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՈՂՆՉԱՅՈՒՄՆ ՈՒ ԳՐԱ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ 1894-1896թթ. ՀԱՄԻԳՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Սեդա Պարսամյան

1894-96թթ. հայերի զանգվածային կոտորածներն ուղեկցվել են հայկական մշակութային ժառանգության համակարգված և հետևողականորեն իրագործված ոչնչացմամբ: Կասկածից վեր է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայության ազգային զարթոնքի դեմ պայքարը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի ներքին քաղաքականության առաջնային խնդիրներից էր: Այդ քաղաքականությունն առաջին հերթին ուղղված է եղել հայկական հոգևոր-մշակութային հաստատությունների դեմ: Հայտնի է, որ թուրքական բռնատիրության պայմաններում հայկական վանքերն ու եկեղեցիները պարզ աղոթատեղիներից և կրթամշակութային օջախներից վերածվել էին նաև հասարակությանը համախմբող, սատարող կառույցների՝ կատարելով ազգապահպանության կարևոր գործառույթ: Արևմտահայ իրականության մեջ եկեղեցին ու նրա գլուխ կանգնած պատրիարքը այն առանցքն էին, որի շուրջ կենտրոնանում էին բնակչության համար կենսական կարևորություն ունեցող խնդիրները և դրանց լուծմանը միտված մոտեցումները: Այս իմաստով հայկական վանքերի ու եկեղեցիների գոյությունն Օսմանյան կայսրությունում և դրանց այդչափ կարևոր դերակատարությունը հայերի ազգային-մշակութային կյանքի զարգացման գործում արդեն իսկ դարձել էին անցանկալի և նույնիսկ դիտվում էին որպես վտանգ ինչպես մոսուլման հասարակության մեծամասնության, այնպես էլ օսմանյան իշխանությունների կողմից: Համիդյան կոտորածները հարմար առիթ դարձան հայկական մշակութային արժեքների զանգվածային ոչնչացման համար: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է դեպքերի ժամանակակից անգլիացի հոգևորական, հասարակական գործիչ Մալքոմ Մաքքոլը, հայերի դեմ ուղղված համիդյան քաղաքականությունն առաջին հերթին պատերազմ էր նրանց կրթության, մշակույթի և դավանանքի դեմ¹:

Սույն հոդվածում փորձել ենք քննության առնել 1894-96թթ. համիդյան կոտորածների տարիներին հայկական մշակութային արժեքների, մասնավորապես վանքերի, եկեղեցիների, կրթօջախների, ձեռագրատների և գրադարանների ոչնչացման եղանակները՝ որպես արևմտահայության բնաջնջման պետական քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս, և ներկայացնել դրա հետևանքները:

Ժամանակի բազմաթիվ վավերագրեր ու տեղեկագրեր, մասնավորապես օտարերկրյա դիվանագետների վկայությունները փաստում են, որ համիդյան կոտորածների ընթացքում հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումն իրագործվել է պետական քաղաքականության մակարդակով, կենտրոնական և տեղական իշխանությունների անմիջական հրահրմամբ ու հովանավորությամբ²: Ըստ Պոլ Կամբոնի վկայության՝ 1894թ. Մասունի

¹ Malcolm MacColl, *The Constantinople Massacre and its Lesson. The Contemporary Review*, vol. 68, New York, London, November, 1895. In *The Armenian Genocide. Documentation*, Vol. I, München, Institut für Armenische Fragen, 1987, p. 142.

² Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվի վավերագրերն ամփոփող «Դեղին գրքում» (*Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897*, Paris, Imprimerie Nationale, 1897, *Documents diplomatiques. Affaires arméniennes (Supplément). 1895-1896*, Paris, Imprimerie Nationale, 1897) ամփոփված են 1891-1897թթ. Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնի, Օսմանյան կայսրության տարբեր տարածաշրջաններում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետների՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հղած հայկական կոտորածները նկարագրող զեկուցագրերը, որոնցում բազմաթիվ վկայություններ կան համիդյան կոտորածների ընթացքում հայկական մշակութային արժեքների, մասնավորապես վանքերի, եկեղեցիների ավերման ու պղծման վերաբերյալ:

կոտորածի ընթացքում գնդապետ Իսմայիլ բեյը կարգադրել է զինվորներին հրո ճարակ դարձնել և ավերել գյուղերը՝ ավելացնելով, որ նրանք իրավասու են անելու այն ամենը, ինչ կամենում են, քանի որ այդպիսին է սուլթանի հրամանը³:

Կոտորածների ընթացքում հայկական մշակութային հաստատությունների կողոպուտն ու ոչնչացումն ուղղորդել են թե՛ կենտրոնական ու տեղական իշխանությունները, թե՛ հոգևորական շրջանակները, թե՛ կանոնավոր զորքը և թե՛ մուսուլման ազգաբնակչության լայն զանգվածները: Ավելին, նրանք իրենց գործուն մասնակցությունն են ունեցել դրանց իրականացմանը՝ յուրաքանչյուրն իրեն հատուկ գործելակերպով: Անշուշտ, այս գործում կարևորագույն դերը պատկանում էր իշխանություններին, որոնք, փաստորեն, հրահրել և սադրել են ամբոխի գործողությունները, այնուհետև անպատիժ թողել իրականացնողներին:

1895թ. փետրվարի 4-ին Կամբոնը հավաստում է, որ իշխանություններն իրենց օրինակով ու վարքագծով մոլեռանդություն էին հրահրում⁴: Ալեքսանդրեթի սանջակում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Մ. Լոնգվիլը Կամբոնին հղած՝ 1896թ. հունվարի 3-ի թվակիր տեղեկագրում գրում էր. «Մեր կողմերում մահմեդականների մոլեռանդությունը հեռու է մարելուց: Վայրագությունները շարունակվում են ներքին նահանգների բազմաթիվ բնակավայրերում»⁵:

Կոտորածների ընթացքում թուրքերն ամենուր առանձնակի վայրագությամբ են կործանել հոգևոր-մշակութային հաստատությունները՝ կից շինություններով հանդերձ, և դաժանաբար սպանել քահանաներին ու վանականներին՝ որպես այդ հաստատությունների առաջնորդների՝ սպանությունները զուգակցելով խոշտանգումներով, ծանակումներով ու ողջակիզմամբ⁶: 1896թ. հրատարակված տեղեկագրերից մեկում մասնավորապես հաղորդվում է.

«Մահմեդական խուժանն յուր կատաղությամբ ամենէն աւելի թափեց հայ վանօրէից, եկեղեցեաց, դպրոցաց և մատենադարանաց վրայ: Ատոնք այսօր առհասարակ աւերակաց կոյտեր դարձած են, մանաւանդ գիւղերու և գաւառներու մէջը»⁷:

Հակաքրիստոնեական տրամադրությունների բորբոքման, հայերի հանդեպ թուրք մոլեռանդ զանգվածի մեջ աստվածություն սերմանելու գործում մեծ է եղել հատկապես մուսուլման հոգևորականության դերը, ովքեր ջարդերից առաջ մզկիթներում մուսուլման ազգաբնակչությանը հորդորել են հնարավորինս բազմապատկել ոճիրների, կողոպուտների ու ավերածությունների թիվը՝ ըստ այդմ արժանանալով Մուհամմեդի գոհունակությանը⁸: Այդ հորդորները մեծապես նպաստում էին զանգվածների մոլեռանդության աճին, խթանում նրանց գործողությունների ազատությունը՝ պատճառ դառնալով նոր, ավելի մեծ չափերի հասնող ավերածությունների: Նման եղանակով 1895թ. հոկտեմբերի 20-ին Դիարբեքիում

³ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, p. 42.

⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

⁵ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes (Supplément). 1895-1896, p. 103.

⁶ «Հայաստանի կոտորածները. ականատեսների վկայություններ» խորագրով փաստաթղթերի ժողովածուում ամփոփված Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի շուրջ 20 քաղաքներից ստացված հայ ականատեսների 34 անստորագիր նամակներում բազմաթիվ վկայություններ կան կոտորածների ընթացքում հայկական վանքերի ու եկեղեցիների հրկիզման, կողոպուտման ու ավերման (տես *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, Préface de G. Clemenceau, Paris, édition DV Mercvre de France, 1896, pp. 73, 74, 76, 105, 108, 110, 113, 115, 116, 118, 137, 177, 234-235), ինչպես նաև հայ հոգևորականների սպանությունների մասին (տես նույն տեղում, էջ 91, 104, 111-112, 131, 163, 235-236):

⁷ Տես «Արարատ», Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Լ տարի, դեկտեմբեր, 1896, էջ 585:

⁸ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի, կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, «Հայաստան», 1991, էջ 138:

Ֆաթիհ փաշայի մզկիթից դուրս գալով՝ ելուզակներն ավերել են Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ առանձնակի դաժանությամբ կոտորելով ներսում գտնվող հոգևորականներին⁹։ Ականատեսի վկայության համաձայն. «Նրանք քանդեցին տաճարներն (խորանները) ու գարշելի պղծութիւն գործածեցին անդ. պատառեցին, զնտակահարեցին սրբոց պատկերները, և գրյանց մատենադարանի և դպրոցի գրյանքը պատառելով՝ կոյուղիներն ու ջրհորները լեցուցին, վերջապես բնաջինջ ըրին թանկարժեք հնութիւնքը»¹⁰։

Բազմաթիվ փաստեր վկայում են հատկապես կանոնավոր զորքերի գործուն մասնակցության մասին հայկական ազգային-մշակութային հաստատությունների կողոպտման ու ավերման գործընթացին։ 1894թ. Սասունի կոտորածների ընթացքում թուրքական զորքերի ու քրդական հեծելազորի կողմից ամբողջովին ոչնչացվել ու հրկիզվել են շրջանի 48 գյուղեր՝ տասնյակ դպրոցներով ու եկեղեցիներով¹¹։ Մերսինում (Ադանայի նահանգ) Ֆրանսիայի հյուպատոս Սումարիպայի՝ Կամբոնին հղած՝ 1895թ. նոյեմբերի 12-ի թվակիր տեղեկագրում հաղորդվում է, որ Միսիսում (ն/տ նոյեմբերի 9-ին) զինվորներն ու զափթիները մուտք են գործել հայկական եկեղեցի, ոտնատակ տվել սուրբ գրքերը, պղծել եկեղեցական սավորները¹²։ 1896թ. հունվարի 13-ին Կամբոնն այս առիթով գրում էր, որ Աջազյունեում (գյուղ Տրապիզոնի նահանգի Ջանիկ գավառում) կանոնավոր բանակի զինվորները պատճառ են դարձել տարատեսակ անկարգությունների, պարաններով կապկաված քահանայի ներկայությամբ պղծել ու կողոպտել են տեղի հայկական եկեղեցին¹³։ Մեքաստիայում և Խարբերդում զինվորները բացահայտ հայտարարել են, որ հայերին թալանելու բարձրագույն հրաման ունեն. կառավարական զորքերը, ըստ այդ հրամանի, մուսուլման ամբոխի հետ մեկտեղ թալանել ու ավերել են Տիվրիկի, Շապին-Գարահիսարի, Ալնի և Արաբկիրի շրջակա բոլոր գյուղերը, այդ թվում՝ բազմաթիվ եկեղեցիներ՝ «ջարդ ու փշուր անելով» սրբապատկերները, ջահերն ու խորանները¹⁴։ Վանի նահանգից «Արարատ»-ի թղթակիցը հայտնում է, թե ինչպես են զինվորներն ու քրդերի խմբերը ձուլելու համար քաղաքներ տեղափոխել նահանգի բազմաթիվ վանքերից ու եկեղեցիներից կողոպտված եկեղեցական սպասքը, հնագույն ձեռագրերի արծաթե կազմերը, թանկարժեք շուրջառները¹⁵։ Ըստ 1896թ. տեղեկագրերից մեկի. «Նարեկայ վանուց մէջը գտնուած կենաց Փայտի մասունքն եւ ուրիշ զանազան մասունքներն ալ գերուեցան. իսկ Սբ. Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանն ալ խորտակուեցաւ։ Այսօր զօրքեր եւ ուրիշ թիւրք կամ քիւրդ աւարառուներն կը բերեն ու

⁹ Նույն տեղում, էջ 140։

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Тенишева В., *Позорь Цивилизации. По поводу турецкихъ дель*, С.-Петербургъ, типографія Б. М. Вольфа, 1897, с. 11.

¹² *Documents diplomatiques. Affaires arméniennes (Supplément). 1895-1896*, p. 95-96, տնս նսլս՝ Charmetant F., *Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires*, Paris, Au bureau des ceuvres d'orient, s. d., p. 69.

Ֆրանսիացի հոգևորական հայր Ֆելիքս Շարմետանը (1844-1921) հիմնականում Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում գործող ֆրանսիացի միսիոներների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա սույն ժողովածուում ներկայացրել է համիլյան կոտորածների, այդ թվում՝ նաև կայսրության 11 վիլայեթներում հայկական ազգային-մշակութային հաստատությունների կորուստների ու ավերածությունների իրական պատկերը։ Նրա հաղորդած տեղեկությունները թեև ամբողջական պատկեր չեն ստեղծում, այդուհանդերձ արժեքավոր են։ Հայր Շարմետանի այս տեղեկագրից մի հատված՝ Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Մեքաստիայի, Խարբերդի նահանգների ընդգրկմամբ, հրատարակվել է «Արարատ» ամսագրում։ Տես «Արարատ», ԻԹ տարի, փետրուար, 1896, էջ 87-92։

¹³ *Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897*, p. 195.

¹⁴ «Դրօշակ», օրգան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Վիեննա, 1895, թիվ 20, 1 դեկտեմբեր, էջ 6-7։

¹⁵ *Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ*, том II, отдель II, Москва, Типо-литографія К. О. Александрова, 1897, с. 124։

կը ծախսեն կամ ջարդել (ծուլել) կը տան արծաթեայ եւ ոսկեայ ծանրակշիռ սկիւհներ, խաչեր, գաւազաններ, թագեր, բուրվառներ, արծաթապատ կամ ոսկեպատ աւետարաններ եւ այլն»¹⁶:

Կողոպուտին ու ավերածություններին թուրքական զորքերի գործուն մասնակցության մասին է վկայում նաև դեպքերի ականատես, Այնթափում ամերիկացի միսիոներ և քարոզիչ Էդվին Բլիսը՝ հաղորդելով, որ թալանից հետո թուրքական զորքերն իրենց հետ բերված նավթով հրկիզել են բազմաթիվ տներ, եկեղեցիներ, վանքեր, դպրոցներ ու խանութներ¹⁷: Չկարողանալով հրկիզման միջոցով ոչնչացնել մեծ ու քարաշեն եկեղեցիները՝ նրանք դիմել են այլ միջոցների: Որոշ եկեղեցիներ փոխակերպվել են մզկիթների, այլ եկեղեցիներ՝ անարգվել, սուրբ գրքերը՝ բաժան-բաժան արվել¹⁸: Հաճախ հատկապես քաղաքներում, մզկիթները դարձնելով հենակետեր, զինվորները կրակ են բացել վանքերի ու եկեղեցիների վրա: Այսպես, Դիարբեքիրում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գուստավ Մեյրիեն, լինելով թուրքական գազանությունների ականատեսը, 1895թ. դեկտեմբերի 18-ի թվակիր իր գեկուցագրում գրում է.

«Կիրակի օրը՝ կեսօրվա ժամը երեքին իմ լուսամուտից տեսա, ինչպես բոլորը կարող էին տեսնել, զինվորների, զափթիկների, քրդերի և մուսուլմանների, որոնք միասին տանիքներից ու միմարեթներից կրակ էին բացել հայ լուսավորչական եկեղեցու վրա»¹⁹:

Կոտորածների ընթացքում, հիմնականում քաղաքներում, մեծ թվով հոգևոր-մշակութային հաստատություններ զինվորներն ավերել են հատուկ այդ նպատակով բերված հրետանու օգնությամբ: 1895թ. Մարաշում (Հալեպի նահանգ) կենտրոնացնելով երեք թնդանոթ և նույնքան գնդացիր՝ զինվորները ռմբակոծել են Ս. Գևորգ եկեղեցին, որբանոցն ու զորանոցը²⁰: Խարբերդի, Հուսեյնիկի և Մեզրեի ուղղությամբ երկուական հրանոթ կենտրոնացնելով՝ զինվորներն ավերակների են վերածել ազգային հաստատությունների մեծ մասը²¹: Այս մասին է վկայում նաև թուրքական կառավարության կողմից Մարզվանից վտարված բողոքական քարոզիչ Ջորջ Ֆիլյանը, ով, վկայակոչելով մուսուլման մի սպայի, գրում է, որ «Խարբերդ քաղաքի Վերին թաղի գրիգորյանների (լուսավորչականների) ու միսիոներների դպրոցները, եկեղեցիներն ու տները հրկիզվել էին թնդանոթների միջոցով»²²: Ի դեպ, ավերածություններից զերծ չեն մնացել անգամ միսիոներական մշակութային հաստատությունները, որոնք ևս մեծ թիվ են կազմել²³:

Այսպիսով, կանոնավոր զորքերի այսչափ գործուն մասնակցությունը հայկական մշակութային հաստատությունների կողոպտմանն ու ավերմանը, նրանց գործողությունների բացարձակ ազատությունն ու անպատժելիությունը ևս մեկ անգամ անուղղակիորեն փաստում են այդ գործընթացի կազմակերպումն ու իրագործումը պետական քաղաքականության մակարդակով:

¹⁶ «Արարատ», Լ. տարի, դեկտեմբեր, 1896, էջ 585:

¹⁷ Bliss Rev. Edwin M., *Turkey and the Armenian Atrocities*, New York, Edgewood Publishing Company, 1896, p. 444.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ *Братская помощь пострадавшим в Турции армянам*, том II, отдель II, с. 104-105. Խոսքն ամենայն հավանականությամբ Ս. Կիրակոս եկեղեցու մասին է: Տե՛ս նաև՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 144:

²⁰ Գալուստեան Հ. Գր., *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն*, Նիւ Եորք, 1934, էջ 316:

²¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 121, տե՛ս նաև՝ Bliss Rev. E., նշվ. աղյ., էջ 444:

²² «Նոր կեանք» (Լոնտոն), թիւ 8, 15 ապրիլ, 1898, էջ 263:

²³ Միսիոներական հաստատություններից մեծապես տուժել է «Եփրատ» քոլեջը, որի շենքերի մեծ մասը հրդեհվել է թնդանոթից արձակած կրակոցներից, տե՛ս *Յիշատակարան Եփրատ գոլէճի*, Պոսթըն, 1947, էջ 118:

Կոտորածների ընթացքում հայկական վանքերն ու եկեղեցիները հաճախ օգտագործվել են որպես հավաքատեղի սպանության, կանանց անարգման կամ ողջակիզման համար: Հայկական հոգևոր հաստատությունների պղծման այս եղանակը, թերևս, մահմեդական մոլեռանդության այն բազմաբնույթ դրսևորումներից է, որն ուղեկցվել է 1894-96թթ. կոտորածների ողջ ընթացքում: Ավելին, հուշարձանի պղծումն ու ոչնչացումը նման եղանակով ոճրագործների կողմից դիտվել են որպես խորհրդանշական զոհաբերության գործողություն, որը կոչված է խորագույն անարգանք հասցնել զոհ էթնիկ հանրության հոգևոր զգացումներին և ավանդույթներին: Ասվածի վառ ապացույցը, թերևս, Ուրֆայի (Հալեպի նահանգ) Մայր տաճարի հրկիզումն է: Ականատեսներից մեկի վկայությամբ 1895թ. դեկտեմբերի 29-ի կեսօրին Ուրֆայում թուրքերը, խմբվելով Մայր տաճարի առջև, որտեղ ապաստանել էր շուրջ 3.000 հայ՝ հիմնականում կանայք ու երեխաներ, կոտորում են եկեղեցու դուռը, ներս խուժում, սակայն տեսնելով, որ շատ ժամանակ կկորցնեն հայերին մեկ առ մեկ սպանելու համար, եկեղեցու բակում դրված 50 արկղ նավթը լցնում են Մայր տաճարի վրա՝ հրի ճարակ դարձնելով այն, միաժամանակ ողջակիզելով այնտեղ ապաստանած բնակչությանը²⁴: Օսմանյան կայսրությունում Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոս Ջ. Հ. Ֆիցմորիսի²⁵ Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան Ֆիլիպ Քերիին հղած՝ 1896թ. մարտի 16-ի թվակիր պաշտոնական տեղեկագրում Ուրֆայի եկեղեցու հրկիզումը որակվում է որպես. «արարք մը որ իր հրեշային բարբարոսությամբ անգերազանցելի կը մնայ վերջին հայկական կոտորածներու սարսափներէն որեւէ մէկէն, և որուն նման քանի մը դէպքեր հազիւ կարելի է գտնել պատմութեան տարեգրութեանց մէջ... անոնք կը կողոպտեն եկեղեցույ զանաք, խորանները եւ զարդերը, 4,000 թրքական ոսկի արժէքով, կը քանդեն ու կը փնացնեն նկարներն ու նշխարները»²⁶:

Ի դեպ, համիդյան, ապա նաև 1909թ. Ադանայի ու հարակից շրջանների կոտորածների ընթացքում մարդկանց զանգվածային ողջակիզման նմանօրինակ դեպքերն են հիմք ստեղծել, որպեսզի ամերիկյան ու արևմտյան հրապարակումներում շրջանառության մեջ դրվի «Հոլոքոստ» բառը²⁷ որպես բնորոշիչ նորագույն ժամանակների զանգվածային կոտորածների²⁸:

Նույն սկզբունքով են ոչնչացվել նաև Բուզու գյուղի (Խարբերդի նահանգ) եկեղեցին, Դիարբեքի քաղաքին ամենամոտը գտնվող Ալի-Փունար գյուղի Ս. Աստվածածին և Գըթրայի Ս. Թումայի եկեղեցիները²⁹: Վերջինիս պարագայում, սակայն, թուրքերը,

²⁴ *Братская помощь пострадавшим в Турции армянам*, том II, отдель II, с. 53.

²⁵ 1895թ. մարտին դեսպան Ֆիլիպ Քերիի հանձնարարությամբ նա անձամբ եղել է Ուրֆայում, Ադիանամում, Բիրեջիքում, Բեհեսնիում և այլ բնակավայրերում՝ տարբեր տեղեկագրերի միջոցով տեղյակ պահելով դեսպանությանը հայկական կոտորածների մասին:

²⁶ Սահակեան Ա., *Դիցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները*, Պէյրուք, «Ատլաս» տպարան, 1955, էջ 411-412:

²⁷ «Հոլոքոստ» բառը ծագում է հունարեն «holokauston» բառից, որը թարգմանաբար նշանակում է ամբողջությամբ կիզմամբ զոհաբերություն Աստծուն կամ ողջակիզում: «Shoah» (աղետ/calamity/беда, бедствие, катастрофа) բառը «Հոլոքոստ» բառերի երբայերեն համարժեքն է:

²⁸ 1895թ. սեպտեմբերի 10-ին «Նյու Յորք թայմսը» տպագրել է համիդյան կոտորածները նկարագրող «Մեկ այլ հայկական ողջակիզում» («Another Armenian Holocaust») վերնագրով հոդված, տես <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9D05E5DD113DE433A25753C1A96F9C94649ED7CF>: Կիլիկիահայության 1909թ. ջարդերի առիթով դեռևս 1911թ. ապրիլին գրվել և 1913թ. Լոնդոնում անգլերենով լույս է տեսել բրիտանացի լրագրող Ֆերիման Դաքեսի «Երիտթուրքերը և ճշմարտությունն Ադանայի ողջակիզման մասին Փոքր Ասիայում 1909թ. ապրիլի ընթացքում» աշխատությունը, որը 2009թ. նմանահանությամբ վերահրատարակել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը: Sten Duckett F., *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor; during April, 1909*, Yerevan, 2009.

²⁹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 118, 142-143:

չկարողանալով կոտրել եկեղեցու դուռը, բարձրացել են տանիք, քանդել այն՝ ցած նետելով այրվող գերանները³⁰։ Մեկ այլ դեպքում՝ Տավորիկ գյուղի (Մասունի գավառակ) բնակչության՝ 1894թ. կոտորածի ժամանակ, թուրքերը, հավաքելով 600 կին, լցրել են եկեղեցին. նրանցից հիսունին՝ առավել գեղեցիկներին, առանձնացրել են, մյուսներին՝ թողել զորքերի ու քրդերի քմահաճույքին։ Կանանց անարգելուց հետո կոտորել են, իսկ եկեղեցին քանդել հրանոթի կրակոցներով³¹։

Ատելության ու մոլեռանդության դրսևորումներն առանձնակի ընդգծված են եղել հայերի հոգևոր հաստատությունները պղծելու և ավերածությունների ենթարկելու թուրքական վարքագծում, որը հաճախ դրսևորվել է կոնկրետ խորհրդանշական գործողություններով, ինչպիսիք են օրինակ՝ խաչի ու զանգի տապալումը, եկեղեցական, սրբազան իրերի պղծումը և այլն։ Դրանով իսկ թուրքերը ցանկացել են ավելի նսեմացնել թիրախ դարձած էթնիկ հանրության դավանական զգացումները։ Նմանօրինակ գործողությունների ուղեկցությամբ 1895թ. ընթացքում ավերվել են հայկական բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ։ Հուսեյնիկում (Խարբերդի նահանգ) ոճրագործները, իջեցնելով հայկական եկեղեցու զանգը, գլորելով այն տարել են գետափ ու նետել ջուրը³²։ Մալաթիա քաղաքի յոթ եկեղեցիներն ամայացրել են ու ավերել՝ ավետարաններն ու մյուս սուրբ գրքերը պատառոտելուց և խորանները պղծելուց հետո³³։ Գուրլե գյուղում (Իզմիրի գավառակ) բաշիրզուկները լցվել են եկեղեցի, ավերածություններ արել, ավետարանի կազմի վրայից պոկել են արծաթյա խաչը, ավետարանը նետել արտաքնոց³⁴։ Լուսոնք և Այմեղքա գյուղերի (Էրզրումի նահանգ, Բաբերդի գավառ) եկեղեցիները կողոպտելուց հետո դրանք պղծել են «աղտեղութիւններով»³⁵։ Համընդհանուր ավերումից ու պղծումից զերծ չեն մնացել նաև հայկական գերեզմանոցները³⁶։ Շատ դեպքերում ոճրագործները, եկեղեցական հագուստներ հագնելով, նմանակման միջոցով փորձել են ծաղրել քրիստոնեական հավատքն ու եկեղեցու խորհուրդը³⁷։ Ուրֆայի Մայր տաճարի ավերումն ուղեկցվել է քրիստոնյաներին ու հայ հոգևորականությանն ուղղված բացահայտ ծաղրանքներով ու հայհոյանքներով³⁸։ Ականատեսներից մեկի վկայությամբ. «ոմանք սրբազան անօթներու մէջ կապականեն և ոմանք եկեղեցական զգեստները ծաղր ու ծանակ կրնեն...Մին Կենաց փայտի խաչատուփը և սուրբ միւռնի ոսկեայ աղանին կը գրպանէ, և միւսը եպիսկոպոսական թագը հագած միմոսութիւններ կընէ։ Ոմանք խաչերը ոտքով կը փշրեն և այլք քահանայական սաղաւարտները և զգեստները հագած ծաղրածութիւններ կընեն»³⁹։

Գերմանացի հասարակական գործիչ, հոգևորական, միսիոներ Յոհաննես Լեփսիուսը, ով 1896թ. գարնանը շրջել է Փոքր Ասիայում և վկայություններ հավաքել կոտորածների ականատեսներից, գրում է. «Երզնկայի մէջ հայ կաթոլիկ եկեղեցին հասարակաց ճեմիշի (արտաքնոցի) վերածեցին։ Հիւսնիմանսուրի մէջ եկեղեցին փլուեցաւ և սկիհը ճեմիշ նետեցին,

³⁰ Նույն տեղում, էջ 143։

³¹ Նույն տեղում, էջ 51-52։

³² *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, pp. 132-133, տե՛ս նաև՝ *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում*, էջ 120։

³³ *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, pp. 177-178.

³⁴ Charmetant F., *նշվ. աշխ.*, էջ 70։

³⁵ «Արարատ», ԻԹ տարի, փետրուար, 1896, էջ 87-88։

³⁶ *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, p. 237.

³⁷ Նույն տեղում, էջ 102։

³⁸ Սահակեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 360-361։

³⁹ Նույն տեղում։

ժանտարմները ծիսական հանդերձները հագան և հայիոյութիւններով պատարագը ծաղրեցին»⁴⁰:

Հաճախ հոգևոր հաստատությունը պղծելուց հետո գազազած ամբոխը ոչնչացրել է նաև բազմադարյան վանքերի ու եկեղեցիների սրբապատկերները, զարդաքանդակներն ու խաչքարերը⁴¹, հրկիզել ազգային հաստատությունները: 1895թ. միայն Բաբերդում ու շրջակայքում կողոպտվել ու հրկիզվել է 36 եկեղեցի⁴², Երզնկայի գավառում՝ 12 վանք⁴³, Սպարկերտում հիմնահատակ ավերվել են բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը, իսկ դրանց մի մասը վերափոխվել է մզկիթի⁴⁴:

1894-96թթ. կոտորածների ու ավերածությունների քաղաքականությունը թեև ուղղված է եղել հիմնականում հայերի դեմ, այդուհանդերձ դրանից զերծ չեն մնացել նաև ասորիներն ու նրանց ազգային հաստատությունները⁴⁵: 1898թ. Վանի ռուսական փոխիդուպատոս Վլ. Մանսկին, վկայակոչելով նեստորական ասորի վերապրածներից մեկի՝ մելիք Աբդիշույի պատմածը, գրում է, որ 1896թ. կոտորածների ժամանակ ասորիները ևս մեծ կորուստներ են ունեցել, և որ բազմաթիվ շինությունների հետ մեկտեղ քարուքանդ են արվել նաև ասորական եկեղեցիները⁴⁶:

Համիդյան կոտորածների ընթացքում հայկական վանքերի ու եկեղեցիների ոչնչացման առավել հաճախ և կրկնվող եղանակներից է եղել նաև դրանց փոխակերպումը մզկիթների⁴⁷: Հուշարձանների ոչնչացման այս եղանակը դարձյալ ուղեկցվել է ծիսական-կրոնական արարողակարգային այնպիսի տարրերով, ինչպիսիք են՝ մուսուլման հոգևորականի կողմից խաչի ու զանգի տապալումը և ազանի կոչը զանգակատնից, հայ հոգևորականին բռնի ու հրապարակայնորեն մուսուլմանացնելը և այլն: Հարկ է նշել, որ այլատյացության նմանատիպ դրսևորումները հաճախ խրախուսվել կամ ուղղորդվել են հենց թուրք պաշտոնյաների կողմից, ովքեր, թերևս, իրենց վարքագծով փորձել են օրինակ ծառայել մահմեդական զանգվածների համար: Այսպես, Ուրֆայի կոտորածի կազմակերպիչներից մեկը՝ Հուսեյն փաշան, ով բազմիցս երդվել էր, որ եկեղեցին գրավելուն պես ազանի կոչն այնտեղ պետք է հնչեցնի, 1895թ. դեկտեմբերի 17-ի վաղ առավոտյան՝ հարձակումից առաջ, անձամբ է եկել եկեղեցի՝ արարողությանը ներկա գտնվելու ցանկությամբ⁴⁸:

Հայերի ու նրանց ազգային-մշակութային հաստատությունների հանդեպ կույր ատելության համատարած երևույթի հետ մեկտեղ եղել են նաև բացառություններ: Համիդյան կոտորածների տարիներին, ի տարբերություն Վանի շրջակա գյուղերի սրբավայրերի,

⁴⁰ Տոքթ. Եօհաննէս Լեւիսիուս, *Հայաստանի ջարդերը. գաղտնի տեղեկագիր*, Թարգմանեց՝ Միքայել Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 273:

⁴¹ Քուեան Է., *Բարձր Հայք. Կարնոյ գիւղերը*, հատ. Բ, Վիեննա, 1926, էջ 26, 58-59, 78-79:

⁴² Ավերված եկեղեցիներն ըստ բնակավայրերի տե՛ս «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, թիւ 2, լուսար, էջ 15:

⁴³ «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, թիւ 4, փետրւար, էջ 29:

⁴⁴ Հիշատակվում են Չարչարանաց Ս. Լուսավորիչ, Ս. Գևորգ, Ներսէս հայրապետ, Ս. Կիրակոս (այս անվանումով 2 վանք), Ս. Հակոբ, Ավագ վանք, Շողակաթ Ս. Աստվածածնի, Միավոր Ս. Կարապետ, Պողոս-Պետրոս, Ս. Նիկողոս, Սեպուհի Լուսավորիչ վանքերը: Տե՛ս «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, թիւ 11, ապրիլ, էջ 86:

⁴⁵ 1895-96թթ. կոտորածների գոհ է դարձել շուրջ 55 հազար ասորի: Տե՛ս Naayem J., *Shall this Nation Die?*, New York: Chaldean Rescue, 1921, p. 274. Ի տարբերություն ասորիների՝ կայսրության հույները զերծ են մնացել 1894-96թթ. կոտորածներից ու ավերածություններից, քանի որ Աբդուլ Համիդը խուսափում էր Հունաստանի հետ հարաբերությունների նոր բարդացումից: Տե՛ս Hassiotis I., *The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)*, Texas-Austin, 1981, p. 84.

⁴⁶ Տե՛ս Маевский В., *Несториане Ванского вилайета*, Изв. Штаба Кавк. Военного округа, N 35 Тифлис, 1913, с. 10-11.

⁴⁷ Մզկիթների փոխակերպված հայկական եկեղեցիների բազմաթիվ օրինակներ տե՛ս *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*. p. 62, 74, 82, 106, 110, 221, ինչպես նաև՝ Charmetant F., նշվ. աշխ., էջ 46-71:

⁴⁸ Սահակեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 359:

որոնց մեծ մասը հրկիզվել է ու ավերվել, բուն քաղաքը (թե՛ բնակչությունը և թե՛ շինությունները) համեմատաբար քիչ է տուժել՝ շնորհիվ չերքեզ հազարապետ Էմին բեկի⁴⁹։ Նույն կերպ և Մոկսի գավառապետ Մահմուդ-գադե-Բեյդուլահ-բեյը, ով կոտորածի սկզբին բացակայել էր Մոկսից, Վանից շտապ վերադարձել է ու կանխել տեղի հայության կոտորածներն ու ավերածությունները⁵⁰։ Ուլքիլիսեի (գյուղ Բայազետի գավառում) Ս. Հովհաննու վանքն ու շրջակա գյուղերն ավերումից խուսափել են շնորհիվ հայդարանցի Մուստաֆա բեկի, որին օգնել են Միրվա և Նադի աղաները⁵¹։ 1895-96թթ. շնորհիվ մի ազդեցիկ թուրքի՝ Ջապիթա Մեմուրուի, ջարդերից ու ավերածություններից խուսափել է նաև Չմշկաձագ քաղաքը (Խարբերդի նահանգ), թեև քրդերին հաջողվել է թալանել ու ավերել դրա շրջակա գյուղերի հայերին պատկանող տներն ու եկեղեցիները (առավել մեծ վնասներ են կրել Միատուն, Մուռնա, Բասաբուն, Բեդրեթիլ գյուղերը)⁵²։

Այսպիսով, չնայած վերը նշված ազդեցիկ դեմքերի միջամտություններին, այնուամենայնիվ, 1894-96թթ. թե՛ Վանի և թե՛ հատկապես Խարբերդի նահանգներում հայկական մշակութային արժեքների կորուստը զգալի է եղել։ Ըստ սկզբնաղբյուրներից մեկի՝ Վանի նահանգի միայն ութ շրջաններում հաշվել են 125 կողոպտված, ավերված եկեղեցիներ ու վանքեր⁵³։ Ինչ վերաբերում է Խարբերդին, ապա թալանն ու ավերածությունները ներառել են նահանգի գրեթե բոլոր բնակավայրերը։ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին ուղղված 1895թ. դեկտեմբերի 14-ի թվակիր մի նամակից տեղեկանում ենք, որ Խարբերդի վիլայեթում կոտորածն սկսվել է հին տոմարով հոկտեմբերի 10-ին Բերդակ գյուղի (Չարսանջակի գավառ) վրա տեղի ունեցած հարձակումով և տարածվել շրջակա գյուղերում. գրեթե ամենուր ազգային հաստատությունները՝ վանքերը, եկեղեցիները, պղծվել են ու հրկիզվել, իսկ քահանաներն ու ուսուցիչները կոտորվել են առանձնակի դաժանությամբ⁵⁴։ 1895թ. Խարբերդի կոտորածից զերծ մնացած եզակի բնակավայրերից էր Ակն քաղաքը։ Սակայն արդեն 1896թ. սեպտեմբերին այն ավերելու համար Երզնկայից գործ է բերվել։ Վերին թաղը, որը զուտ հայաբնակ էր, ամբողջովին ավերվել է, այդ թվում և Ս. Աստվածածին եկեղեցին⁵⁵։ Ըստ Բլիսի հաղորդման՝ միայն 1895թ. հոկտեմբերի ջարդերից հետո Խարբերդի նահանգի բնակավայրերում հաշվվել է 211 ավերված եկեղեցի, վանք ու դպրոց, որոնցից 108-ը՝ Խարբերդ քաղաքում և շրջակա 59 գյուղերում, 19-ը՝ Արաբկիրում և շրջակա գյուղերում, 38-ը՝ Ակնում և շրջակայքում, 6-ը՝ Կապան-Մադենի գավառակում, 13-ը՝ Մալաթիայում և շրջակայքում, 27-ը՝ Դերսիմի գավառում⁵⁶։ Հայր Շարմեստանի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ Խարբերդի թեմի շուրջ 60 գյուղերում 1896թ. փետրվարի դրությամբ գործող որևէ հոգևոր կամ ուսումնական հաստատություն չի եղել⁵⁷։

1894-1896թթ. տեղի ունեցած հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումը ներառել է նաև հարյուրավոր ձեռագրատներ ու գրապահոցներ, որոնք պարունակել են հնագույն ձեռագրամատյանների եզակի նմուշներ։ Անշուշտ, համիդյան կոտորածների հետևանքով հայկական ձեռագրական կորստի անգամ մոտավոր պատկերը ստանալը գրեթե անհնար է։ Պատճառը մի կողմից՝ կոտորածներին նախորդող տարիներին

⁴⁹ Շեքենց Գ., *Մրբավայրեր*, Թիֆլիս, տպ. ընկ. «Վերիչև և Կամենմախեր», 1902, էջ 29։

⁵⁰ *Братская помощь пострадавшим в Турции армянамъ*, том II, отделъ II, с. 123.

⁵¹ «Դրոշակ», Վիեննա, 1896, թիւ 6, 20 փետրար, էջ 41։

⁵² «Նոր կեանք», 1898, թիւ 8, 15 ապրիլ։

⁵³ *Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes*, pp. 97-101.

⁵⁴ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 116-117, 119։

⁵⁵ Քեչեան Ա., *Ակն եւ ակնցիք*, հ. Բ, Փարիզ, Գեղ. տպ. Խ. Մաթիկեան, 1952, էջ 137։

⁵⁶ Bliss Rev. E., *նշվ. աշխ.*, էջ 445։

⁵⁷ Charnetant F., *նշվ. աշխ.*, էջ 64։

Օսմանյան կայսրությունում, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում, պահպանված հայկական ձեռագրերին վերաբերող ամբողջական տվյալների, իսկ մյուս կողմից՝ կոտորածների ընթացքում ոչնչացված ձեռագրերի ու տպագիր մատյանների ցուցակների բացակայությունն է, անգամ գավառների կտրվածքով: Ինչ վերաբերում է կոտորածները նկարագրող տեղեկագրերին ու զեկուցագրերին, ապա դրանք ավելի հաճախ լուսաբանում են մարդկային կորուստները՝ մասամբ անդրադառնալով մշակութային հաստատությունների ոչնչացմանը, սրբավայրերի պղծմանը, երբեմն նաև ձեռագրերի ոչնչացման եղանակներին: Այդուհանդերձ, հաշվի առնելով համիդյան կոտորածների ընթացքում կողոպտված ու հրկիզված վանքերի ու եկեղեցիների մեծ թվաքանակն ու այն հանգամանքը, որ այդ տարիներին չի եղել կրոնական որևէ հաստատություն, որում նվազագույնը 10 կամ ավելի հնագույն ձեռագրերի նմուշներ չպահվեին⁵⁸, կարելի է ընդամենը մոտավոր պատկերացում կազմել մշակութային այդ արժեքների ոչնչացման ծավալների մասին: Այս հարցում մեզ օգնության են գալիս կոտորածների ականատեսների հուշագրություններն ու տեղեկագրերը, որոնցում եզակի վկայություններ կան առանձին ձեռագրապահոցների կամ գրադարանների ոչնչացման մասին: Այսպես, 1895թ. Ուրֆայի Մայր տաճարի հրկիզումից առաջ թուրքերն ամբողջովին կողոպտել են ու ոչնչացրել նաև եկեղեցու գրապահոցը⁵⁹: Խիզանի (Բիթլիսի նահանգ) Ս. Խաչ վանքում ապաստանած հայերից միակ վերապրողը եղել է շուրջ 1.000 հնատիպ գրքեր ու ձեռագրեր պարունակող գրապահոցի ոչնչացման ականատեսը⁶⁰: 1895թ. թուրքերը Մարաշի Ս. Գևորգ եկեղեցու հրկիզման ժամանակ ոչնչացրել են նաև եկեղեցուն կից խցում պահվող մագաղաթյա սովոր հատորները, որոնք Հայսմավուրք, Ժամագիրք և եկեղեցական գրչագիր այլ մատյաններ են եղել⁶¹: 1895թ. մեծ կորուստներ է կրել նաև Վարազավանքի գրապահոց-թանգարանը⁶²:

Այսպիսով, այսօրինակ եզակի վկայությունները, թեև թույլ չեն տալիս մեզ ամբողջական պատկերացում կազմել տվյալ ձեռագրատանը կամ թանգարանում պահվող ձեռագրերի քանակի ու դրանց ոչնչացման իրական ծավալների մասին, այդուհանդերձ փաստում են, որ համիդյան կոտորածների տարիներին հայկական մշակութային այլ արժեքների հետ զուգահեռ տեղի է ունեցել նաև ձեռագրական ժառանգության զանգվածային ոչնչացում:

Ինչպես արդեն նշվել է, հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը միայն աղոթատեղիներ չեն եղել, եկեղեցու շուրջն է ձևավորվել արևմտահայ հոգևոր-մշակութային կյանքը, քաղաքական պայմանների բերումով եկեղեցուն կից և նրա հովանու ներքո են հիմնվել արևմտահայ առաջին կրթօջախները: Այս իմաստով կրթական հաստատությունները ևս կղիտարկենք որպես հայկական մշակութային արժեքների բաղադրիչ մաս:

1894-96թթ. համիդյան կոտորածները լրջորեն խաթարեցին նաև արևմտահայ կրթամշակութային կյանքի զարգացման բնականոն ընթացքը: 1895թ. կառավարության հրա-

⁵⁸ Ինչպես Լիմանապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանն է փաստում. «Վասպուրականի ինչպես շեն եղած բոլոր վանքերու մեջ, նույնպես բոլոր եկեղեցիներու մեջ չկար եկեղեցի մը, կամ գյուղ մը, ուր 10-20-30 կոտոր ձեռագիր չգտնվեին, նույնիսկ անհատներու քով, իրենց տուններու մեջը փաթաթված իբրև նվիրական սրբություն կհարգվեին կպահպանվեին»: Տե՛ս Քոլանջյան Ս., Հայկական կոտորածները եւ մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Ե-Ձ-Է, մայիս, հունիս, հուլիս, էջ 144:

⁵⁹ *Եղեսիոյ տոսկալի դէպքը եւ ողբերգութիւն կոտորածին Եղեսիոյ*, գրեց եղեսիացի հայ մը, Շումլա, Պուլկարիա, տպարան Յ. Անտարանեան, 1904, էջ 15-18:

⁶⁰ «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, թիւ 16, մայիս, էջ 123:

⁶¹ Գալուստեան Հ. Գր., *նշվ. աշխ.*, էջ 429:

⁶² *Հայրենագիտութիւն. Վան քաղաք եւ իւր շրջակաները*, հատոր Ա, Վան, Մելիքսեթեան տպարան, 1913, էջ 29:

մանով գրեթե բոլոր նահանգներում հայկական դպրոցները փակվեցին և ավելի քան մեկ տարի դադարեցին գործել⁶³։ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի պահանջով Տրապիզոնի տեր Ղևոնդ քահանայի կողմից 1896թ. կազմված տեղեկագրում մասնավորապես նշվում է. «Տրապիզոնի արեւելեան գիւղերը, որոնք կրթական մեծ յառաջդիմութիւն ունէին, այժմ միայն 2 դպրոց եւ 2 ուսուցիչ ունին 90 աշակերտներով։ Արեւմտեան կողմի գիւղերու բոլոր դպրոցները գոց են»⁶⁴։ 1894-96թթ. կողոպտվել, ավերվել ու հրկիզվել են հարյուրավոր կրթօջախներ⁶⁵։ Որոշ դեպքերում ժանդարմներն այրել են նաև վարժարաններին տրված արտոնագրերը՝ այդ կերպ լիովին բացառելով տվյալ հաստատության գոյությունը⁶⁶։ Ի տարբերություն վանքերի ու եկեղեցիների՝ ազգային կրթօջախների կրած վնասներն ու ավերածություններն ամփոփող որևէ տեղեկագիր, անգամ գավառների կտրվածքով, մեզ չի հասել։ Մ. Իզմիրլյանի արխիվից դուրս բերված տվյալները վերաբերում են միայն հայ բողոքական վարժարաններին, որոնց համաձայն՝ ավերվել է ութ, հրկիզվել՝ մեկ, գորանցի վերածվել՝ մեկ վարժարան⁶⁷, մինչդեռ հայ լուսավորչական ու կաթոլիկ համայնքներին պատկանող կրթական հաստատությունների կրած կորուստներն ավելի զգալի են եղել։

Այսպիսով, 1894-96թթ. հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման համիդյան քաղաքականությունը ներառել է Օսմանյան կայսրության 11 վարչական միավորներ, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթները (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Սվազ, Խարբերդ, Դիարբեքիր, Տրապիզոն, Հալեպ, Ադանա, Իզմիր, Անգորա)։ 1896-1907թթ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաթիա Օրմանյանը, 1895թ. կոտորածների ընթացքը բաժանելով երեք ուղղությունների՝ 1. Տրապիզոնից Գյումուշխանե, Բաբերդ, Դերջան, Կարին, Բասեն, Բայազեդ, Քղի, Կամախ, Երզնկա, Արճեշ, Ալջավազ, Վան, Շատախ, Կարճկան, Սղերդ, Բաղեշ, Խիզան, Մուշ, Սասուն 2. Սամսոնից Ամասիա, Մարզվան, Եվդոկիա, Սեբաստիա, Նիկոպոլիս, Ջիլե, Կեսարիա, Խարբերդ, Ակն, Արաբկիր, Եդեսիա, Պիրեջիկ, Սևերեկ, Բալու, Դիարբեքիր, 3. Կիլիկիո թեմ՝ Կյուրին Ալպստան, Հաճըն, Գերմանիկ, Մելիտինե, Ադանա, Տարսուն, Մերսին, Չոքմարզվան, Ելնիջեքալե, Այնթափ, Բերիա, Իսկենդերուն, Անտիոք, գրում է, որ նշված թեմերը և քաղաքների շուրջը գտնվող գյուղերից և ոչ մեկը չի խուսափել արհավիրքից և միաժամանակ մանրամասնում է. «Այդ սահմաններու մէջ վանք չէ եղած, որ անձեռնմխելի մնացած ըլլայ, եկեղեցի չէ մնացած, որ կամ քանդուած կամ պղծուած կամ մզկիթի փոխարկուած չլլայ. եկեղեցւոյ զարդ եւ սպաս բոլորովին անհետացած է, եկեղեցական պաշտամունք իսպառ դադարած են, քահանայական դասակարգէն կէսէն ավելին սպանուած և մնացածն ալ կրօնափոխութեամբ ազատած է»⁶⁸։

Ավելին, վերոնշյալ նահանգներում ավերածությունները հաճախ ներառել են ամբողջ քաղամասեր կամ գյուղեր։ Ըստ ամերիկացի միսիոներ Ֆ. Գրինի վկայության՝ 1894-96թթ.

⁶³ Սիմոնեան Գ. Յ., *Յուշամատենան Պոնտական Ամասիո, Վենետիկ, Մխիթարեան հրատարակություն*, 1966, էջ 716-717։

⁶⁴ Յովակիմեան Յ., *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, Պէյրուք, 1967, էջ 168-169։

⁶⁵ Տե՛ս Charmetant F., *նշվ. աշխ.*, էջ 46-71, Վահէ Հ., *Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը*, Նիւ Եորք, 1959, էջ 389-392, 402-408, Ճիզմէնեան Մ. Գ., *Խարբերդ եւ իր զաւակները*, Ֆրէզնոյ, 1955, էջ 350, Գասպարեան Հ., *Չմշկածագ եւ իր գիւղերը*, «Պայքար» տպարան, 1969, էջ 247-248, Շէրենց Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 12, 85-86, 100։

⁶⁶ Զարդարեան Ե., *Պատմագիրք Տիւրիկ քաղաքի*, Լիբանան, 1972, էջ 282։

⁶⁷ Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ-Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի անձնական դիվան, ցուցակ 34, թղթ. 14, վավ. 615։

⁶⁸ Օրմանեան Մաղաթիա Արք., *Ազգապատում*, հատ. Գ, Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1927, էջ 5028-5030։

կոտորածների արդյունքում 3.300 հայկական գյուղերից 2.500-ը ավերվել է⁶⁹: Համիդյան կոտորածների հետևանքներն ամփոփող տեղեկագրերից ուշագրավ է հատկապես վիճակագրական եզակի աղյուսակը՝ կցված 1896թ. փետրվարին Բարձր դռանը ներկայացված «Վեց մեծ տերությունների դեսպանների կոլեկտիվ նոտային»⁷⁰: Այդ տվյալների համաձայն՝ կայսրության 11 վարչական միավորներում 1895թ. թալանվել ու ավերվել են 2493 բնակավայր, 570 եկեղեցի⁷¹, 76 վանք⁷², 328 քրիստոնեական եկեղեցի վերածվել է մզկիթի, 191 հոգևորական ու քարոզիչ դաժանաբար սպանվել է, որից 12-ը՝ բարձրաստիճան հոգևորականներ: Թեև տեղեկագրում իրականությունն արտացոլված է մասնակիորեն, բացակայում է մասնավորապես ավերված հայկական կրթօջախների թվաքանակը, որոնք ևս զգալի թիվ են կազմել, այդուհանդերձ հնարավորություն է ընձեռում թալանի ու ավերածությունների ծավալները պատկերացնելու համար: Այս առումով կարևոր է նաև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Իզմիրլյանի կազմած վիճակագրությունը, ըստ որի՝ նշված ժամանակահատվածում հայ լուսավորչական հուշարձաններից կողոպտվել են 791 եկեղեցի, 85 վանք, քանդվել՝ 157 եկեղեցի, 26 վանք, հրկիզվել՝ 50 եկեղեցի, 9 վանք, մզկիթի վերածվել՝ 48 եկեղեցի, 10 վանք, հայ բողոքական ժողովարաններից քանդվել է 11-ը, հրկիզվել՝ 19-ը, մզկիթի վերածվել՝ 1-ը, զորանոցի՝ 1-ը, հայ կաթոլիկ եկեղեցիներից կողոպտվել է 4-ը, ավերվել՝ 2-ը, մզկիթի վերածվել՝ 1-ը⁷³:

Այս ամենից հետո ժամանակի մայրաքաղաքի թերթերը, որպես պաշտոնական տեղեկատվություն, գրել են, որ «բարձրագույն իրադեռլ յանձնախումբ մը կազմած է», որը պետք է հանգանակություն կազմակերպեր և հավաքված գումարով կառուցեր ու նորոգեր այն մզկիթները, որոնք վերջին շրջանում քանդվել էին ու վնասվել Անատոլիայում տեղի ունեցած անկարգությունների հետևանքով⁷⁴: Ի պատասխան այդ կեղծիքի՝ 1896թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքն իր «Թաքրիք»-ով Բարձր դռանը հայտնում էր, որ «այդ պաշտոնական ծանուցումը բոլորովին սխալ է: Քանզածներն ու վնասածները հայոց սրբարաններն են, թույլ 400-էն աւելի. իսկ մզկիթ ըլլալով, մէկ հատ միայն կայ, Արաբկիրի մէջ մզկիթ մը, որ հայոց թաղին կից ըլլալով, այրած է կրակի տուրած հայոց տուններուն հետ»⁷⁵: Պատրիարքարանի այս «Թաքրիքը», սակայն, մնացել է անպատասխան⁷⁶: Արաբկիր քաղաքի ընդհանուր հրդեհի ընթացքում միակ մզկիթի հրկիզման մասին վկայություն կա նաև 1897թ. «Հնչակ» թերթում հրապարակված՝ «Արաբկիրի անլուր կոտորածը» խորագրով տեղեկագրում, ըստ որի՝ քաղաքի հայկական երեք եկեղեցիները և բազմաթիվ դպրոցներ այրվել են, բացառությամբ Մայր տաճարի և առաջնորդարանի, որոնք ամբողջովին կողոպտված են և կիսավեր. «...քաղաքի շուկան ծայրէ իծայր այրուած է մէջտեղի մզկիթով մէկտեղ»⁷⁷:

⁶⁹ Greene F., *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed*, Philadelphia and Chicago, International Publishing Co., 1896, p. 424.

⁷⁰ Sten Lepsius Joh., *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider der christlichen Großmächte und an das christliche Deutschland*, Berlin, Verlag der Akademischen Buchhandlung W. Faber & Co, 1896, s. 238-243.

⁷¹ Բնագրում՝ աղյուսակի վերջնահաշվարկում, ինչպես նաև գրականության մեջ հանդիպող 568 թվաքանակն անճշտություն է: Տեն նույն տեղում, էջ 243, ինչպես նաև Հայրունի Ա., *Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը*, Երևան, 2002, էջ 38:

⁷² Բնագրում՝ աղյուսակի վերջնահաշվարկում, ինչպես նաև գրականության մեջ հանդիպող 77 թվաքանակն անճշտություն է: Տեն նույն տեղում:

⁷³ Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ-Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի անձնական դիվան, ցուցակ 34, թղթ. 14, վավ. 615:

⁷⁴ «Դրոշակ», Վիեննա, 1896, թիւ 13, 15 մայիս, էջ 100:

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ «Հնչակ», Կենտրոնական օրգան Հնչակեան կուսակցութեան, Լոնդոն, 1897, թիւ 2, 20 փետրվար, էջ 14:

Այսպիսով, 1894-96թթ. համիդյան կոտորածների ընթացքում իրագործված հայկական մշակութային արժեքների զանգվածային ոչնչացումը, անկասկած, արևմտահայության բնաջնջման պետական քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս է կազմել: Հայկական մշակութային արժեքները թալանվելուց ու պղծվելուց հետո ավելի հաճախ ոչնչացվել են հրկիզումների, հատուկ այդ նպատակով բերված հրետանու միջոցով, մզկիթների փոխակերպման, պարզապես ավերածությունների իրագործման տարատեսակ եղանակներով:

Հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումն ու դրա հետևանքները 1894-1896թթ. համիդյան կոտորածների տարիներին

Սեդա Պարսամյան

Ամփոփում

1894-96թթ. համիդյան կոտորածների տարիներին գրանցվել է հայկական մշակութային արժեքների համակարգված ու զանգվածային ոչնչացում՝ ընդգրկելով կայսրության բոլոր այն նահանգները, որտեղ իրագործվել են կոտորածներ: Ամենուր թուրքերն առանձնակի կատաղությամբ են կործանել հոգևոր-մշակութային հաստատությունները՝ կից շինություններով, և առանձնակի դաժանությամբ սպանել հոգևորականներին: Սույն հոդվածում փորձել ենք ներկայացնել 1894-96թթ. համիդյան կոտորածների ընթացքում հայկական մշակութային արժեքների, մասնավորապես վանքերի, եկեղեցիների, կրթօջախների, ձեռագրատների, գրադարանների ոչնչացման եղանակները և դրանց հետևանքները:

1894-96թթ. հայկական հոգևոր-մշակութային արժեքները թալանվելուց ու պղծվելուց հետո ավելի հաճախ ոչնչացվել են՝

- հատուկ այդ նպատակով բերված հրետանու միջոցով,
- հրկիզումներով,
- մզկիթների փոխակերպելով,
- պարզապես ավերածությունների միջոցով՝ վերացնելով սրբապատկերները, զարդաքանդակներն ու խաչքարերը,
- հայկական հնագույն ձեռագրերը ոչնչացնելով:

Բանալի բառեր՝ մշակութային արժեք, մշակութային հաստատություն, մշակութային վանդալիզմ, վանքեր, եկեղեցիներ, ձեռագրատներ, գրադարաններ, ոչնչացում, պետական քաղաքականություն:

Destruction of Armenian Cultural Property during the Hamidian Massacres (1894-1896) and Its Consequences

Seda Parsamyan

Summary

During 1894-1896 Hamidian massacres, systematic large-scale destruction of Armenian cultural property took place in all provinces of the empire where the massacres were being carried out. The Turks destroyed religious and cultural buildings and massacred the clergy with meticulous brutality.

This article is an attempt to present the methods and consequences of the destruction of Armenian cultural property, especially churches, monasteries, schools and scriptoriums.

After plunder and desecration in 1894-1896, Armenian cultural property was mostly destroyed by means of:

- artillery, provided specially for that purpose
- arson
- conversion of monasteries and churches into mosques
- destruction of icons, sculptures and khachkars (cross-stones)
- desecration and trampling of ancient Armenian manuscripts.

Keywords: destruction, cultural property, cultural vandalism, monasteries, churches, scriptoriums, destruction, libraries, state policy.

Уничтожение армянских культурных ценностей в годы абдулгамидовской резни (1894-1896 гг.) и его последствия

Седа Парсамян

Резюме

Во время гамидовской резни 1894-96 годов было зафиксировано систематическое и массовое уничтожение армянских культурных ценностей, охватывающее все те области империи, где происходила резня. Турки повсюду с особым ожесточением уничтожали духовно-культурные учреждения с прилегающими к ним строениями и с особой жестокостью убивали представителей духовенства.

В данной статье предпринята попытка представить последствия и методы уничтожения армянских культурных ценностей, в особенности церквей, монастырей, учебных заведений, хранилищ рукописей.

После ограбления и осквернения, армянские духовно-культурные ценности чаще всего уничтожались посредством:

- Специально для этой цели привезенной артиллерии,
- Поджога,
- Переделывания храмов и церквей в мечети,
- Разрушения и уничтожения икон, хачкаров и скульптур,
- Уничтожения армянских старинных рукописей.

Ключевые слова: культурные ценности, культурные заведения, культурный вандализм, церкви, монастыри, хранилища рукописей, уничтожение, государственная политика.